

УДК 930.2: 94(477.83)«1918/1919»

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/87-2-3>

Юлія МАТІЇВ,

orcid.org/0000-0003-2409-1552викладач кафедри іноземних мов та військового перекладу
Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
(Львів, Україна) matiivjuliya@ukr.net

СОЦІАЛЬНІ ОРІЄНТИРИ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ЕТАПІ СТАНОВЛЕННЯ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ В УРСР

Мета дослідження: всебічний аналіз соціальних орієнтирів українських політичних партій, які виникли на зламі 80-х – 90-х рр. ХХ століття в умовах гострої соціально-економічної кризи в СРСР. **Методологія** дослідження базувалася на контент-аналізі статутних, програмних документів українських політичних партій кінця 80-х – початку 90-х рр. Здійснено тематичне групування соціально-економічних положень із подальшою порівняльною інтерпретацією. Застосовано елементи якісного аналізу для виявлення домінантних ідей, ціннісних орієнтацій та моделей суспільного устрою, які пропонували партії у досліджуваній період. Дослідження проводилося з урахуванням історико-політичного контексту доби та особливостей трансформаційних процесів в УРСР. **Наукова новизна.** Уперше в українській історіографії виокремлено соціальний напрям у діяльності перших українських політичних партій, визначено пріоритети партій у соціальній сфері. **Висновки.** Провідними ідеями українських політичних партій, які закладалися у партійні програми, були гасла: забезпечення соціальної рівності, гарантованої праці, гідної зарплати та життєвого рівня. Вагоме місце політичними партіями відводилося захисту соціально вразливих категорій населення – пенсіонерів, інвалідів, багатодітних родин, молоді й безробітних. Партії виступали за встановлення реального прожиткового мінімуму, контроль над цінами, прозорість у доходах та майновий облік. Значної популярності серед населення набула вимога ліквідації залишків номенклатурної системи, боротьби з привілеями партноменклатури. Програмні документи перших українських політичних партій пропагували створенні умов для чесної конкуренції, відкритого ринку з соціальними гарантіями та ефективного державного регулювання. Загалом, програми політичних партій відображали перехідний характер епохи, прагнення до соціальної справедливості та утвердження прав людини.

Ключові слова: горбачовська перебудова, УРСР, політична партія, соціальні орієнтири, соціально-економічна криза, програмні документи.

Yuliia MATIIV,

orcid.org/0000-0003-2409-1552Lecturer at the Department of Foreign Languages and Military Translation
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy
(Lviv, Ukraine) matiivjuliya@ukr.net

SOCIAL ORIENTATIONS OF UKRAINIAN POLITICAL PARTIES DURING THE FORMATION OF MULTIPARTY SYSTEM IN THE UKRAINIAN SSR

Research Objective: a comprehensive analysis of the social orientations of Ukrainian political parties that emerged at the turn of the 1980s–1990s during a period of acute socio-economic crisis in the USSR. **Methodology:** was based on content analysis of statutes and programmatic documents of Ukrainian political parties from the late 1980s to the early 1990s. The socio-economic provisions were thematically grouped and subjected to comparative interpretation. Elements of qualitative analysis were used to identify dominant ideas, value orientations, and models of social order proposed by the parties during the studied period. The research took into account the historical and political context of the time and the specific features of the transformational processes in the Ukrainian SSR. **Scientific novelty:** For the first time in Ukrainian historiography, the social dimension of the activities of the first Ukrainian political parties has been highlighted, and their priorities in the social sphere have been identified. **Conclusions:** The leading ideas of Ukrainian political parties, reflected in their programs, included slogans of social equality, guaranteed employment, decent wages, and living standards. Significant attention was paid to the protection of socially vulnerable groups – pensioners, people with disabilities, large families, youth, and the unemployed. The parties advocated for the establishment of a real subsistence minimum, price control, income transparency, and property accountability. One of the most popular demands among the population was the elimination of remnants of the nomenklatura system and the fight against the privileges of the party elite. The programmatic documents of the first Ukrainian political parties promoted the creation of conditions for fair competition, an open market with social guarantees, and effective state regulation. Overall, the party programs reflected the transitional nature of the era, aspirations for social justice, and the affirmation of human rights.

Key words: Gorbachev's perestroika, Ukrainian SSR, political party, social orientations, socio-economic crisis, programmatic documents.

Постановка проблеми. На зламі 80-х – 90-х рр. XX ст. в Українській Радянській Соціалістичній Республіці започатковано процес багатопартійності. В умовах занепаду Комуністичної партії України (КПУ), яка стрімко втрачала підтримку населення, на тлі політики перебудови, гласності, демократизації утворюються перші політичні партії, програмні принципи яких відображали актуальні запити суспільства у соціально-економічній сфері. Соціальні орієнтири новоутворених партій репрезентували складну боротьбу між збереженням соціальних гарантій радянського зразка та впровадженням нових моделей соціального захисту, притаманних демократичним державам Заходу. Соціальна політика виступала не тільки змістовною частиною партійної програми, а й дієвим засобом мобілізаційної підтримки населення, яке прагнуло стабільності й захищеності в умовах гострої соціально-економічної кризи в СРСР на зламі 80-х – 90-х рр. XX ст.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Історіографія досліджуваної проблеми сформувався на перетині політичної історії та партології. Питання формування багатопартійності в УРСР, включно з аналізом соціальної програми новоутворених політичних сил, фрагментарно досліджували В. Литвин (Литвин, 1990), А. Слюсаренко, М. Томенко (Слюсаренко, Томенко, 1990), О. Гарань (Гарань, 1993), А. Білоус (Білоус, 1993), Л. Кормич (Кормич, 2000), К. Богомаз (Богомаз, 1993), В. Яблонський (Яблонський, 1996) та ін. учені. Проте, попри наявність доволі ґрунтовних досліджень, які стосуються досліджуваної теми, проблема всебічного аналізу соціальних орієнтирів політичних партій й досі залишається недостатньо вивченою. Більшість авторів наукових робіт зосереджуються, здебільшого, на риториці лідерів партій або ж на їх інституційному розвитку, залишаючи поза увагою комплекс проблем у соціальній сфері.

Мета статті – охарактеризувати програмні, ідеологічні засади політичних партій УРСР, які виникли на зламі 80-х – 90-х рр. XX ст. у соціальній сфері.

Виклад основного матеріалу. Передусім зауважимо, що у руслі досліджуваних проблем значне зацікавлення викликає перша програма Народного Руху України за перебудову (1989 р.) (офіційно НРУ – громадсько-політична організація), зважаючи на доволі розлогий розділ «Соціальна справедливість» (Програма Народного Руху України, 1991: 254). Констатовано, що Рух домагатиметься, щоб кожен громадянин Української РСР мав можливість реалізувати свої здібності,

отримуючи справедливу винагороду за працю, суспільно корисні ідеї, новаторські ініціативи, трудову заповзятливість. Рух виступав за право громадян Української РСР на вільний вибір місця проживання та місця застосування своїх сил і можливостей, однакові початкові можливості для вихідців із різних соціальних прошарків населення (Поліщук).

Громадсько-політична ініціатива вважала за необхідне визначення в республіці економічного соціально вмотивованого прожиткового мінімуму особи з регулярною публікацією даних про доходи різних груп населення та індекси цін (Бажан). Рух також стверджував, що оновлене суспільство повинно стати суспільством рівноправних громадян, «в якому відсутні всі станові, явні та приховані привілеї і пільги», а призначення на всі урядові посади має здійснюватися виключно на засадах конкурентності за професійною компетентністю (Бажан).

Члени НРУ декларували послідовну, непримирну боротьбу проти незаконного нетрудового збагачення, виступали «насамперед проти діяльності мафіозних груп, будь-якої відусобленої верстви суспільства, що прагне до монопольного розподілу благ та влади». Рух вважав за необхідне запровадження в Україні справедливої системи соціального забезпечення, опіки та благодійності, матеріального забезпечення в старості з урахуванням зростання економічного потенціалу республіки за нових методів господарювання (Програма Народного Руху України, 1991: 254).

Також НРУ наголошував на необхідності підвищення в республіці рівня соціальної захищеності багатодітних сімей. Рух вважав за необхідне випрацювання концепції докорінної перебудови системи охорони здоров'я в Україні, а також програми стимулювання приросту населення республіки, впровадження на Україні заходів, спрямованих на зниження дитячої смертності. Громадсько-політична організація обстоювала здійснення в українській РСР державної молодіжної політики на засадах пріоритетного розв'язання соціальних проблем молоді, «зростання пільг в міру піднесення економічного потенціалу суспільства» (Програма Народного Руху України, 1991: 254).

У тогочасних суспільно-політичних процесах важливу роль відігравала Українська республіканська партія. Головний напрямок її практичної діяльності – консолідація всіх опозиційних сил, створення єдиного антикомуністичного блоку для протидії Компартії України (Українська республіканська партія, 1991: 195). У програмі партії відзначено, що вона відстоює соціальну справедли-

вість як рівноправні для всіх можливості виявити і застосувати свій творчий потенціал, виробничі здібності та підприємливість. УРП вимагала активно визначити та оприлюднювати мінімальний прожитковий мінімум, регулярно публікувати дані про прибутки всіх соціальних верств, індекси цін, динаміку інфляційних процесів, відповідно вживати заходи для компенсації малозабезпеченим групам населення матеріальних втрат (Українська республіканська партія. Програма).

УРП також мала намір домагатися поліпшення пенсійного забезпечення, соціального страхування незалежно від членства в профспілці. На думку членів цієї політичної сили, «заробіток голови сім'ї мав бути достатнім для утримання сім'ї» (Статут Української Демократично-Республіканської Партії, 1990: 5). Республіканці вимагали реєстрації безробітних і надання їм допомоги за рахунок держави, домагалися створення надійної та гуманної системи охорони здоров'я. Також партія виступала за скасування категорії номенклатурних працівників та їхніх привілеїв. «Службові посади надавати громадянам відповідно до їхньої професійної компетенції та на умовах конкуренції» (Програма Української республіканської партії, 1991: 197), – йдеться у програмі УРП.

До ідеології Української республіканської партії та Руху тяжіла Українська селянсько-демократична партія, створена на установчому з'їзді в Києві 9 червня 1990 р. (Гарань, 1991: 84). Соціально-економічна програма партії базувалася на ідеях:

- економічної самостійності республіки, регіону, області, району, села;
- захисту інтересів селян при різних формах оподаткування;
- сприяння утворенню різних організаційних і виробничих структур, асоціацій, господарських, індивідуальних, селянських кооперативів, земельно-комерційного банку, агросервісних, комерційних, будівельних, побутових та інших фірм у селах;
- рівноправного розподілу коштів між містом і селом, розвитку інфраструктури в селі;
- державного захисту села від лих та стихій та ін. (Програма Української селянсько-демократичної партії, 1991: 214).

Також члени партії виступали за: деідеологізацію молодіжної політики; забезпечення права молоді на добровільне об'єднання, створення товариств, гуртків на гуманістичних засадах; економічну допомогу молодим сім'ям у придбанні житла, меблів; збільшення стипендій до рівня прожиткового мінімуму; випереджаючий ріст

зарплат молодим спеціалістам. Українська селянсько-демократична партія пропонувала побудувати у кожному селі спортивний манеж, басейн, налагодити взаємозв'язок між закладами охорони здоров'я і спорту, культивувати здоровий спосіб життя. Також партія прагнула «надати місячну зарплату трудівникам села, які не хворіли протягом року» (Програма Української селянсько-демократичної партії, 1991: 214). У Статуті партії йдеться про те, що вона захищатиме інтереси власників селянських господарств, орендарів та сільських кооперативних формувань, які відіграють важливу роль в становленні ринкової економіки (Колодій).

21–22 квітня 1990 р. у Львові утворена Українська християнсько-демократична партія, члени якої «заявили про свою альтернативу КПРС, протиставляють ідеології тоталітаризму гуманні цінності християнської моралі» (Українська християнсько-демократична партія, 1991: 226). На жаль, у програмі УХДП не виокремлено соціальний блок, як зрештою не зазначено, яким чином партія вирішуватиме соціально-економічні проблеми.

У Статуті Демократичної партії України (ДПУ) зауважено, що вона виступає за свободу економічної діяльності, рівноправність усіх форм власності та господарювання» без акценту на соціальні пріоритети (Статут Демократичної партії України, 1991: 62). Партія України у розділі програми «Соціальна політика» наголошувала що її члени будуть боротися за створення держави, яка гарантує соціальну захищеність людини (Гай-Нижник, 2012: 539). Партія виступала проти суспільних пільг, а її члени наголошували на тому, що необхідно визначити для республіки економічно вмотивований прожитковий мінімум людини, а дані про нього постійно публікувати (Програма Демократичної партії України, 1991: 62).

ДПУ пропонувала впровадити систему індексації цін і відповідно компенсацію інфляційних процесів (Гарань, 1991: 72). «Громадяни, чий прибуток нижчі за прожитковий мінімум, повинні отримувати відповідну доплату», – йдеться у програмі партії (Адамович). Демократична партія України також підтримувала створення незалежних профспілок як дієвого засобу соціального та правового захисту громадян. Члени партії виступали за впровадження програми соціального забезпечення безробітних. ДПУ закликала до піднесення ролі сім'ї в суспільстві та наголошувала, що створення багатодітних родин потрібно забезпечувати системою дотацій, кредитів сім'ям, де є неповнолітні діти. Водночас Демократична партія домагалася щоб «виховання дітей було визнане

юридично рівноцінним будь-які інші суспільні праці» (Програма Демократичної партії України, 1991: 62).

Націоналістична ідеологія лежала в основі Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України» (партія створена 8 квітня 1990 р. у Львові). У статутних документах партії значну увагу приділено політичним питанням, проте не було детально розробленої економічної програми, хоча висловлювалася думка про необхідність переходу від державних форм господарювання до приватних. Кінцева мета Об'єднання – вихід України зі складу СРСР, побудова самостійної соборної Української держави мирним демократичним шляхом (Об'єднання Державна самостійність України, 1991: 132).

21 червня 1990 р. прийнято рішення про створення Партії демократичного відродження України (Адамович). Установчий з'їзд відбувся 1–2 грудня того ж року у Києві. Особливістю партії було її формування на базі колишньої Демплатформи у Компартії України (більшість членів ПДВУ – колишні члени КПРС). Також прослідковувалися дві основні течії: соціал-демократична та ліберально-демократична. Своєю соціальною базою партія вважала «порівняно кваліфіковані і нелюмпенізовані у морально-політичному відношенні групи суспільства», а основне завдання партія демократичного відродження України вбачала у «перетворенні України у суверенну демократичну державу з ефективною ринковою економікою і соціальною захищеністю громадян» (Партія демократичного відродження України. Об'єднання Державна самостійність України, 1991: 133).

Програмні тези партії передбачали перехід до соціально-орієнтованої ринкової економіки (Гарань, 1991: 65). Для цього її члени декларували:

- обстоювання послідовного дотримання принципів економічної свободи громадян;
- право на власність і підприємницьку діяльність;
- право об'єднуватися для спільної підприємницької, організаторської і виконавської, трудової діяльності;
- фактичну рівність усіх форм власності, які не порушують невід'ємних прав людини, включаючи велику приватну;
- мінімальну участь держави у господарській діяльності;
- соціальні гарантії, які забезпечують гідний мінімальний рівень життя тим групам громадян, які внаслідок об'єктивних обставин позбавлені можливості досягти цього рівня самостійно (Про-

грамні тези Української партії демократичної згоди, 1991: 145).

Партія демократичного відродження України відкидала використання демонологічних і нездійснених лозунгів опікування держави над кожним громадянином. Члени партії виступали за проведення земельної реформи у сільському господарстві (право кожного громадянина за час проведення земельної реформи дістати безоплатно (або ж з виплатою кількох процентів від вартості володіння) наділ землі, необхідний для ведення фермерського господарства на умовах ефективного використання. Також наголошувалося на необхідності проведення житлової реформи (право кожного громадянина, який винаймає житло у місцевих рад і у держави, протягом житлової реформи дістати його безоплатно у володіння в межах норм, які визначають місцеві ради, а понад норму – за ринковою вартістю). У програмних документах партії також передбачалася видача всім громадянам інвестиційних сертифікатів, які давали право на придбання державної власності за невелику пільгову плату (Перша спроба демократичної будови політичної партії в Україні, 2014: 212).

Соціальні проблеми перебувала у центрі уваги Партії зелених України, створеній на базі Української екологічної асоціації «Зелений світ» на установчому з'їзді в Києві 28–30 вересня 1990 р. (Коваленко). Вихідними цілями політичної боротьби проголошено демонтаж тоталітарної радянської імперії, побудова вільної суверенної демократичної республіки України. ПЗУ мала намір домагатися прийняття екологічних законів, які гарантували б захист людини та її оточення в умовах ринкової економіки (Статут партії «Зелених України, 1990: 3).

У Маніфесті Партії зелених виокремлено соціальний блок, у якому йшлося про необхідність:

- сприяння зміцненню сім'ї, вихованню дітей в сім'ях та розвитку жіночого руху;
- скасування смертної кари та каторжних робіт в'язнів, створення нормальних умов для їх утримання;
- ствердження культу Матері, що дарує та захищає життя;
- впровадження компенсаційного підходу до соціальної реабілітації та адаптації інвалідів та дітей, рівність у межах соціально-ущемлених груп, усіх, що до них належать;
- проведення цілеспрямованої демографічної та міграційної політики;
- створення умов, що сприяють здоровому способу життя;

– створення державних програм боротьби з наркоманією, алкоголізмом, СНІДом;

– створення механізму захисту найменш захищених соціальних верств населення, дітей, молоді, літніх людей, інвалідів (Маніфест Партії зелених).

16–17 червня 1990 р. у Києві на базі Української народно-демократичної Ліги створено Українську народно-демократичну партію. Щодо соціально-економічної програми партії, то її основою мала виступати ринкова система з різноманітними формами господарювання та рівноправністю приватної, колективної та державної форм власності (Статут Української народно-демократичної партії, 1991: 183). Основою сільськогосподарського виробництва, на думку членів партії, мали стати фермерські господарства та добровільні кооперативні об'єднання (Українська народно-демократична партія, 1991: 180). Політична діяльність Української народно-демократичної партії спрямовувалася на ненасильницьку зміну існуючого тоталітарного державного ладу та на побудову соціально-політичної системи на засадах парламентарної демократії на всіх рівнях – від місцевого самоврядування до найвищого законодавчого органу країни (Головні політичні принципи УНДП, 1991: 180).

22 липня 1990 р. ініційовано створення Народної партії України, установчий з'їзд якої відбувся 22 вересня того ж року у Дніпропетровську (Гарань, 1991: 30). Виступаючи з програмної доповіддю лідер партії Л. Табурянський наголосив, що «сьогодні в республіці немає політичної сили, яка могла б чітко окреслити шляхи виходу із кризи, захистити найбідніші верстви населення» і, відповідно, «такою силою повинна стати Народна Партія України» (Програма Народної партії України, 1991: 94). Основну мету діяльності її члени вбачали у «побудові мирним шляхом самостійної парламентської республіки, збереження народу України, допомогу малозабезпеченим, досягнення соціальної справедливості, втілення у життя принципу «Кожна людина має право на щастя». У Декларації народної партії України (вересень 1990 року) також наголошено, що політична сила «буде дбати про соціальну справедливість, благополуччя, юридичну захищеність населення, збереження честі і достоїнства громадян» (Програма Народної партії України, 1991: 94).

Навесні 1990 р. розпочалися консолідаційні процеси в середовищі української соціал-демократії. Зрештою, 25–27 травня у Києві відбувся установчий з'їзд Об'єднаної соціал-демократичної партії України. Однак внаслідок розколу, що стався на з'їзді, було проголошено дві окремі

партії: Соціал-демократичну партію України (її засновниками виступили дві третини делегатів) та Об'єднану соціал-демократичну партію України (її засновники були на з'їзді в меншості) (Об'єднана соціал-демократична партія України, 1991: 105). Представники першої більше увагу звертали на «національне питання»: ключова вимога – повна самостійність та незалежність України. Натомість представники Об'єднаної соціал-демократичної партії України зазначали, що їх платформа базується на «принципах демократичного соціалізму в тому розумінні, у якому це має місце у світовій соціал-демократії». Підкреслювалося, що основними цінностями соціал-демократів є свобода, справедливість і солідарність (Об'єднана соціал-демократична партія України, 1991: 105).

У Декларації принципів, прийнятій за основу на установчому з'їзді Соціал-демократичної партії України констатовано: «Партія виступає за соціальну демократію, зберігаючи традиції у справі захисту соціальних інтересів людини. Ми намагаємося наповнити їх новим змістом. Лейтмотив соціальної демократії – соціальна справедливість і солідарність, які включають: для працездатних – рівні можливості, для обездолеваних – допомога і милосердя, для всіх – соціальну захищеність і забезпечення певного життєвого рівня, відсутність будь яких штучних привілеїв у суспільстві» (Декларація принципів, 1991: 122).

Соціал-демократи виступали за таку побудову суспільства, яка забезпечила б стабільне співіснування економічної доцільності і ефективності, як економічного фундаменту добробуту, з одного боку, і соціальної справедливості і солідарності, як соціальної основи добробуту рядового трудівника, з іншої. «Солідарність у нашому розумінні не виключає особистої відповідальності кожної особи, несумісне з опікуномством і покликана сприяти суспільним механізмам ефективної самопомогі трудівників» (Декларація принципів, 1991: 122), – зазначали соціал-демократи.

Соціал-демократична партія України переконувала, що будь-яке примусове соціальне опікуномство сприяє деградації людини. Соціал-демократи наголошували, що соціальна захищеність – це захист людини від стихійності життя і ринкових відносин (означає ефективні механізми допомоги при потребі роботи, систему перекваліфікації, соціального страхування і пенсійного забезпечення, систему допомоги малозабезпеченим і інші механізми захисту соціальних інтересів рядової людини). У Декларації принципів констатовано, що державні форми соціальної допомоги потрібні тільки неповносправним, соціально неблагопо-

лучним і малозабезпеченим людям, а також для забезпечення мінімального прожиткового рівня для всіх (Декларация принципів, 1991: 122).

24–25 листопада 1990 р. відбувся установчий з'їзд Ліберально-демократичної партії України (частина делегатів покинула з'їзд, проголосивши утворення Української ліберально-демократичної спілки). У статуті партії йдеться про те, що її головна мета діяльності – встановлення мирним ненасильницьким шляхом громадянського суспільства, яке забезпечує людині реальні права і свободи. Партії виступала за гуманізм, демократію, економічну свободу, яка ґрунтується на приватному підприємстві і нерегламентованих ринкових відносинах (Статут Ліберально-демократичної партії України, 1991: 83).

Третій розділ Програми партії «Економіка і соціальна політика» дає уявлення про стратегію соціального розвитку суспільства. ЛДПУ вважала, що соціальний захист громадян повинен реалізовуватись через цільові державні програми, систему перепідготовки та перекваліфікації кадрів, благодійність, профспілки. Головні напрями соціальної політики – це охорона сім'ї, материнства та дитинства, захист інвалідів та ветеранів, а головний засіб – індексація рівня життя при зростанні вартості життя (повинні відповідно зростати всі фінансові виплати – пенсії, стипендії, грошова допомога). Ліберали наголошували, що державі не слід диференціювати громадян за соціальними ознаками: у жодних офіційних документах не повинно бути даних про соціальне походження та соціальний стан. «Держава та суспільство має захищати слабких, а не обирати сильних, забезпечувати рівні можливості, а не рівні результати», –

йдеться у Програмі ЛДПУ (Програма Ліберально-демократичної партії України, 1991: 76).

Висновки. Перші новітні українські політичні партії значну увагу у своїй практичній діяльності приділили соціальним питанням. Основними домінантами їх політичних програм у цій сфері стали: орієнтація на ринкову економіку «з соціальним обличчям», утвердження права на працю, справедливую оплату праці, та забезпечення гідного рівня життя. Більшість партій виступали за встановлення об'єктивного прожиткового мінімуму, індексацію доходів і цін, а також відкритість інформації про доходи населення. Програми декларували ліквідацію станових привілеїв партноменклатури, конкуренцію за посади на засадах професіоналізму та рівних стартових можливостей для всіх громадян. Важливою темою партійного дискурсу на зламі 80-х – 90-х рр. XX ст. стала боротьба з незаконним збагаченням та номенклатурною системою. Значна увага політичних партій усіх політичних спектрів приділялася соціальному захисту: пенсійному забезпеченню, підтримці багатодітних сімей, інвалідів, безробітних та молоді. Частина партій акцентувала на демографічних викликах, зокрема потребі у програмах підтримки народжуваності, охорони здоров'я, профілактики наркоманії та СНІДу. Програми партій відображали певний розрив між ідеалами і реаліями, однак окреслювали напрям до побудови відкритого демократичного суспільства. Підкреслювалася важливість гуманних цінностей, родинного виховання і жіночої ролі в суспільстві. У програмних засадах партій також часто звучала риторика подолання наслідків тоталітаризму через свободу вибору, економічну самостійність і соціальну відповідальність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адамович С. Ідея соборності в ідеології та діяльності Демократичної партії України. URL: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/6881/1.pdf>
2. Адамович С. Ідея соборності в ідеології та діяльності Партії демократичного відродження України (1990–1996). URL: <http://lib.pu.if.ua:8080/bitstream/123456789/7383/1.pdf>
3. Бажан О. Вплив Народного Руху України на національну свідомість населення УРСР у 1989–1991 рр. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c094e9e9-848d-4926-a457-1eeb43808ce5/content>
4. Білоус А. Політичні об'єднання України. Київ, 1993. 108 с.
5. Богомаз К. Політичні партії і громадські організації на Україні (др. пол. 80-х – поч. 90-х рр. XX ст.). Київ: ІПК при КДУ, 1992. 120 с.
6. Гай-Нижник П. Створення Демократичної партії України та її позиція щодо путчу ГКЧП (1990–1991 рр.). *Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку (Матеріали міжнародної науково-практичної конференції)*. Київ, 2012. С. 539–551.
7. Гарань О. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. Київ, 1993. 200 с.
8. Гарань О. Україна багатопартійна: програмні документи нових партій. Київ, 1991. 192 с.
9. Головні політичні принципи УНДП. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 180.
10. Декларация Народной партии Украины. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 94–96.
11. Декларация принципів. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 122–124.
12. Коваленко І. Історичний розвиток Партії зелених в незалежній Україні. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/29451/08-Kovalenko.pdf>
13. Колодій А. Партійна структуризація в Україні в контексті розвитку громадянського суспільства та поза ним. URL: <https://political-studies.com/wp-content/uploads/2006/07/bookLviv1.pdf>

14. Кормич Л., Шелест Д., Бабій С. Формування партійної системи сучасної України. Одеса, 2000. 192 с.
15. Литвин В. Громадсько-політичні формування на Україні: становлення, тенденції розвитку. *Під прапором ленізму*. 1990. № 23. С. 44–55.
16. Маніфест Партії зелених. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 157–159.
17. Об'єднана соціал-демократична партія України. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 103–107.
18. Об'єднання Державна самостійність України. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 134–135.
19. Партія демократичного відродження України. Об'єднання Державна самостійність України. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 131–133.
20. Перша спроба демократичної будови політичної партії в Україні: Автобіографія української Демплатформи (1990–1991 роки). Документи. Київ, 2014. 309 с.
21. Поліщук І. Народний Рух України: причини виникнення і наслідки діяльності. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/1698/1/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%89%D1%83%D0%BA%20%D0%86..pdf>
22. Програма Демократичної партії України. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 62–65.
23. Програма Ліберально-демократичної партії України. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 76–78.
24. Програма Народного Руху України. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 249–256.
25. Програма Народної партії України. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 94–95.
26. Програма Української республіканської партії. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 197–201.
27. Програма Української селянсько-демократичної партії. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 214–217.
28. Програма Української християнсько-демократичної партії. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 228–232.
29. Програмні тези Української партії демократичної згоди. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 145–147.
30. Слюсаренко А., Томенко М. Нові політичні партії України: Довідник. Київ, 1990. 48 с.
31. Соціал-демократична партія України. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 106–107.
32. Статут Демократичної партії України. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 62–64.
33. Статут Ліберально-демократичної партії України. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 83–86.
34. Статут партії «Зелених України»: Проект. *Літературна Україна*. 1990. 19 липня. С. 3.
35. *Статут Української Демократично-Республіканської Партії (УДРП), затверджений 10-им з'їздом УДРП 27 травня 1990 року*. Б.м., 1990. 10 с.
36. Статут Української народно-демократичної партії. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 183–185.
37. Українська народно-демократична партія. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 180–182.
38. Українська республіканська партія (Програма) [архів автора].
39. Українська селянсько-демократична партія. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 209.
40. Українська християнсько-демократична партія. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 226–227.
41. Яблонський В. Сучасні політичні партії України. Київ, 1996. 90 с.

REFERENCES

1. Adamovych S. Ideia sobornosti v ideologii ta diialnosti Demokratichnoi partii Ukrainy. [The Idea of Unity in the Ideology and Activities of the Democratic Party of Ukraine] URL: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/6881/1pdf> [in Ukrainian].
2. Adamovych S. Ideia sobornosti v ideologii ta diialnosti Partii demokratychnoho vidrozhennia Ukrainy (1990–1996). [The Idea of Unity in the Ideology and Activities of the Party of Democratic Revival of Ukraine (1990–1996)] URL: <http://lib.pu.if.ua:8080/bitstream/123456789/7383/1.pdf> [in Ukrainian].
3. Bazhan O. Vplyv Narodnoho Rukhu Ukrainy na natsionalnu svidomist naselennia URSR u 1989–1991 rr. [The Influence of the People's Movement of Ukraine on the National Consciousness of the Population of the Ukrainian SSR in 1989–1991] URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c094e9e9-848d-4926-a457-1eeb43808ce5/content> [in Ukrainian].
4. Bilous A. (1993) Politychni obiednannia Ukrainy. [Political Associations of Ukraine] Kyiv. 108 s. [in Ukrainian]
5. Bohomaz K. (1992) Politychni partii i hromadski orhanizatsii na Ukraini (dr. pol. 80-kh – poch. 90-kh rr. XX st.). [Political Parties and Public Organizations in Ukraine (Late 1980s – Early 1990s)] Kyiv. 120 s. [in Ukrainian]
6. Hai-Nyzhnyk P. (2012) Stvorennia Demokratichnoi partii Ukrainy ta yii pozytsiia shchodo putchu HKChP (1990–1991 rr.). [Formation of the Democratic Party of Ukraine and Its Position on the GKChP Coup (1990–1991)] Partiina systema suchasnoi Ukrainy: evoliutsiia, tendentsii ta perspektyvy rozvytku (Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii). Kyiv. 539–551. [in Ukrainian].

7. Haran O. (1993) Ubyty drakona. Z istorii Rukhu ta novykh partii Ukrainy. [To Kill the Dragon: A History of the Rukh and New Parties in Ukraine] Kyiv. 200 s. [in Ukrainian].
8. Haran O. (1991) Ukraina bahatopartiina: prohramni dokumenty novykh partii. [Multiparty Ukraine: Program Documents of New Parties] Kyiv. 192 s. [in Ukrainian].
9. Holovni politychni pryntsypy UNDP (1991). [Main Political Principles of the Ukrainian National Democratic Party] Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini. Kyiv. 180. [in Ukrainian].
10. Deklaratsiya Narodnoi partyi Ukrainy (1991). [Declaration of the People's Party of Ukraine] Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini. Kyiv. 94–96. [in Russian].
11. Deklaratsiya pryntsyrov (1991). [Declaration of Principles] Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini. Kyiv. 122–124. [in Ukrainian].
12. Kovalenko I. Istorychnyi rozvytok Partii zelenykh v nezalezhnii Ukraini. [Historical Development of the Green Party in Independent Ukraine] URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/29451/08-Kovalenko.pdf> [in Ukrainian].
13. Kolodii A. Partiina strukturyzatsiia v Ukraini v konteksti rozvytku hromadianskoho suspilstva ta poza nym. [Party Structuring in Ukraine in the Context of Civil Society Development and Beyond] URL: <https://political-studies.com/wp-content/uploads/2006/07/bookLviv1.pdf> [in Ukrainian].
14. Kornych L. & Shelest D. & Babii S. (2000) Formuvannia partiinoi systemy suchasnoi Ukrainy. [Formation of the Party System of Modern Ukraine] Odesa. 192 s. [in Ukrainian].
15. Lytvyn V. (1990) Hromadsko-politychni formuvannia na Ukraini: stanovlennia, tendentsii rozvytku. [Socio-Political Formations in Ukraine: Formation, Development Trends] Pid praporom leninizmu, 23. 44–55. [in Ukrainian].
16. Manifest Partii zelenykh (1991). [Manifesto of the Green Party] Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini. Kyiv. 157–159. [in Ukrainian].
17. Obiednana sotsial-demokratychna partiia Ukrainy (1991). [United Social Democratic Party of Ukraine] Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini. Kyiv. 103–107. [in Ukrainian].
18. Obiednannia Derzhavna samostiinist Ukrainy (1991). [State Independence of Ukraine Association] Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini. Kyiv. 134–135. [in Ukrainian].
19. Partiia demokratychnoho vidrozhennia Ukrainy. Obiednannia Derzhavna samostiinist Ukrainy (1991). [Party of Democratic Revival of Ukraine; State Independence of Ukraine Association] Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini. Kyiv. 131–133. [in Ukrainian].
20. Persha sprobа demokratychnoi budovy politychnoi partii v Ukraini: Avtobiohrafia ukrainskoi Demplatformy (1990–1991 roky). Dokumenty (2014). [The First Attempt at Democratic Party-Building in Ukraine: Autobiography of the Ukrainian Democratic Platform (1990–1991). Documents] Kyiv. 309 s. [in Ukrainian].
21. Polishchuk I. Narodnyi Rukh Ukrainy: prychyny vynyknennia i naslidky diialnosti. [The People's Movement of Ukraine: Causes of Emergence and Consequences of Its Activities] URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/1698/1/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%89%D1%83%D0%BA%20%D0%86.pdf> [in Ukrainian].
22. Prohrama Demokratychnoi partii Ukrainy (1991). [Program of the Democratic Party of Ukraine] Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini. Kyiv. 62–65. [in Ukrainian].
23. Prohrama Liberalno-demokratychnoi partii Ukrainy (1991). [Program of the Liberal Democratic Party of Ukraine] Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini. Kyiv. 76–78. [in Ukrainian].
24. Prohrama Narodnoho Rukhu Ukrainy (1991). [Program of the People's Movement of Ukraine] Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini. Kyiv. 249–256. [in Ukrainian].
25. Prohrama Narodnoi partii Ukrainy (1991). [Program of the People's Party of Ukraine] Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini. Kyiv. 94–95. [in Ukrainian].
26. Prohrama Ukrainskoi respublikanskoi partii (1991). [Program of the Ukrainian Republican Party] Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini. Kyiv. 197–201. [in Ukrainian].
27. Prohrama Ukrainskoi seliansko-demokratychnoi partii (1991). [Program of the Ukrainian Peasant Democratic Party] Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini. Kyiv. 214–217. [in Ukrainian].
28. Prohrama Ukrainskoi khrystyiansko-demokratychnoi partii (1991). [Program of the Ukrainian Christian Democratic Party] Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini. Kyiv. 228–232. [in Ukrainian].
29. Prohramni tezy Ukrainskoi partii demokratychnoi zghody (1991). [Programmatic Theses of the Ukrainian Party of Democratic Accord] Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini. Kyiv. 145–147. [in Ukrainian].
30. Sliusarenko A., Tomenko M. (1990) Novi politychni partii Ukrainy: Dovidnyk. [New Political Parties of Ukraine: A Handbook] Kyiv. 48 s. [in Ukrainian].
31. Sotsial-demokratychna partiia Ukrainy (1991). [Social Democratic Party of Ukraine] Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini. Kyiv. 106–107. [in Ukrainian].
32. Statut Demokratychnoi partii Ukrainy (1991). [Statute of the Democratic Party of Ukraine] Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini. Kyiv. 62–64. [in Ukrainian].
33. Statut Liberalno-demokratychnoi partii Ukrainy (1991). [Statute of the Liberal Democratic Party of Ukraine] Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini. Kyiv. 83–86. [in Ukrainian].
34. Statut partii «Zelenykh Ukrainy»: Proekt (1990). [Statute of the Green Party of Ukraine: Draft] Literaturna Ukraina, 19 lypnia. 3. [in Ukrainian].
35. Statut Ukrainskoi Demokratychno-Respublikanskoi Partii (UDRP), zatverdzenyi 10-ym zizdom URDP 27 travnia 1990 roku (1990). [Statute of the Ukrainian Democratic Republican Party (UDRP), Adopted at the 10th Congress of the UDRP, May 27, 1990] B.m. 10 s. [in Ukrainian].

-
36. Statut Ukrainskoi narodno-demokratychnoi partii (1991). [Statute of the Ukrainian National Democratic Party] Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini. Kyiv. 183–185. [in Ukrainian].
37. Ukrainska narodno-demokratychnu partiia (1991). [Ukrainian National Democratic Party] Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini. Kyiv. 180–182. [in Ukrainian].
38. Ukrainska respublikanska partiia (Prohrama). [Ukrainian Republican Party (Program)] [arkhiv avtora]. [in Ukrainian].
39. Ukrainska seliansko-demokratychna partiia (1991). [Ukrainian Peasant Democratic Party] Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini. Kyiv. 209. [in Ukrainian].
40. Ukrainska khrystyiansko-demokratychna partiia (1991). [Ukrainian Christian Democratic Party] Suchasni politychni partii ta rukhy na Ukraini. Kyiv. 226–227. [in Ukrainian].
41. Iablonskyi V. (1996) Suchasni politychni partii Ukrainy. [Ukrainian Christian Democratic Party] Kyiv. 90 s. [in Ukrainian].